

भोपाळची दुर्घटना

प्रास्ताविक

VP0028

काही घटना अशा असतात की, समाजाने त्यांच्यापासूनचा बोध आत्मसात करीपर्यंत त्यांचे विस्मरण होणे उचित नसते. २/३ डिसेंबर १९८४ च्या रात्री भोपाळ येथे विषारी वायूच्या गळतीमुळे घडलेली भीषण दुर्घटना ही अशा दुर्घटनांपैकीच एक होय.

गेल्या तीनसाडेतीन महिन्यांमध्ये या दुर्घटनेला अनुलक्षून वर्तमानपत्रे व नियतकालिके यांच्या-मधून पुष्कळ काही लिहिले गेले. सगळेच काही वाचनात आले असे नाही. पण जे आले त्याचा भर, त्या विशिष्ट घटनेला कोण जबाबदार, वायूपीडित लोकांची अज्ञापही होत असलेली परवड, मेथिल आयसो-सायनेटचे आरोग्यावरील दुष्परिणाम व त्यांवरील उपाय, पीडितांना मिळावयाची नुकसानभरपाई या मुद्द्यांवर राहिला आहे. ही गोष्ट स्वाभाविक आहे. हे सर्व मुद्दे महत्त्वाचेही आहेत. पण केवळ याच मुद्द्यांची चर्चा होऊन ती थांबणे युक्त नाही. तसे झाले तर ज्या हजारो लोकांचा हकनाक बळी गेला त्यांच्या बलिदानापासून आम्ही पुरता बोध घेतला नाही, असा अर्थ होईल.

भोपाळची दुर्घटना एका मोठ्या मालिकेतील एक आहे. १९२१ ते १९८४ या काळातल्या ९ मोठ्या दुर्घटनांची नोंद अमेरिकन 'टाइम' साप्ताहिकाने १७ डिसेंबर ८४ च्या अंकात केली आहे. हे झाले मोठे 'अपघात'. पण हे अपघात ज्या एका व्यापक व नित्य घडत राहणाऱ्या प्रक्रियेचा केवळ एक गौण भाग आहेत, ती प्रक्रिया या अपघातांहूनही भयावह आहे. जीवनसंहारक प्रदूषणाने आपले सारे जीवन, आणि ज्या पृथ्वीवर आपला निवास आहे ही पृथ्वी व तिच्यावरील सजीव वनस्पती व प्राणिसृष्टी, आज चहूबाजूंनी घेरली गेली आहे. प्रदूषणाची तीव्रता वाढत आहे.

किती अंगांनी प्रदूषणाने आपणास वेढले आहे, आपल्या शरीरात प्रवेश केला आहे ! शहरां-मधील लोकांच्या बाबतीत तर ही गोष्ट अधिकच खरी आहे. साधी पिण्याच्या पाण्याची गोष्ट घ्या. क्लोरीन न टाकता शहरात पाण्याचा पुरवठा केला जात नाही. क्लोरीनमुळे पाण्यातले रोगकारक जंतू मरतात, पण क्लोरीनयुक्त पाणी हे स्वतःच तसे प्रदूषित पाणी आहे. डिझेल, पेट्रोल जाळून घावणाऱ्या वाहनांनी दूषित झालेली हवाच आपण श्वासाद्वारे आत घेत असतो. आजारी पडल्यावर आपण जी वेगवेगळी औषधे खातो त्यांनी आजार त्या त्या वेळी बरे होतात, पण शरीरावर 'साइड इफेक्ट्स' होतात. म्हणजेच शरीर प्रदूषित होऊन आरोग्य बिघडते. एक ना अनेक प्रकारे प्रदूषणाच्या तडाख्यात आपण सापडलेले आहोत.

भोपाळची घटना घडल्यापासून रासायनिक वायूंच्या गळतीविषयी लोकांमध्ये काहीशी अधिक जागृती आली आहे. लोकांनी घसका घ्यावा अशीच ती गोष्ट आहे. ही जागृती स्वागतार्ह आहे. पण जनजागरणाची कक्षा, उंची व खोली वाढण्याची जरूरी आहे.

युनियन कार्बाईड ही कंपनी एकटीच नाही. ती एका जगडव्याळ आर्थिक-औद्योगिक व्यवस्थेच्या सिध्दीतील एक बिंदूमात्र आहे. जे घडले त्यात तिचा काही विशेष अपराध होता, त्यासाठी तिला काही शासन झाले पाहिजे, यासाठी या औद्योगिक व्यवस्थेच्या देशीविदेशी पुढाऱ्यांनी, धुरिणांनी वा उद्योग-पतींच्या अनेकानेक संस्थांनी आवाज उठविल्याचे वाचण्यात आले नाही. याचा अर्थ स्पष्ट आहे. त्यांच्या मते युनियन कार्बाईड कंपनीने केलेला व्यवहार रीतीला धरूनच होता. कंपनीच्या काही मध्यम वा कनिष्ठ पातळीवरील कर्मचाऱ्यांचे काही चुकले असेल, नाही असे नाही. त्यांनी पुरेशी दक्षता बाळगली नसेल. त्यांना थोडेफार शासन केले जाईलही. पण कंपनीचे म्हणून काही चुकलेले नाही.

प्रस्थापित आर्थिक-औद्योगिक व्यवस्थेचे व तिने अंगीकृत केलेल्या तंत्रविद्येचे हे चरित्रच आहे, हा बोध यापासून आपण घ्यायला हवा, आणि दूरगामी दृष्ट्या आपल्या जीवनाच्या दृष्टीने ही व्यवस्था व तंत्रविद्या उपकारक आहे काय, याचा विचार करावयास हवा.

एक गोष्ट येथे स्पष्ट करावयास हवी. युनियन कार्बाईड ही अमेरिकन कंपनी आहे. पाश्चात्य देशातील कंपनी आहे. जागतिक सत्तास्पर्धेच्या राजकारणात आज पाश्चात्य 'भांडवलशाही' राष्ट्रे विरुद्ध 'पौर्वात्य' कम्युनिस्ट राष्ट्रे असे मुख्य दोन गट आहेत. क्रांतिकारक समाजपरिवर्तनवादी अनेकानेक व्यक्ती, गट, संघटना व पक्षांपैकी स्वतःस डावे, मार्क्सवादी वा कम्युनिस्ट म्हणविणारे जे आहेत त्यांच्यापैकी अनेकांच्या मते जगामध्ये साम्यवादी समाजाचा अवतार होण्यासाठी प्रथम पाश्चात्य राष्ट्रांच्या गटाचा, व विशेषेकरून अमेरिकेचा जागतिक राजकारणात पाडाव होणे आवश्यक आहे. कारण भांडवलशाही व साम्राज्यवादी शक्तींचे पुढारीपण अमेरिकेकडे आहे, असे त्यांना दिसते. साहजिकच, भोपाळच्या दुर्घटनेचे विश्लेषण करीत असता युनियन कार्बाईड कंपनी ही पाश्चात्य, अमेरिकन व भांडवलशाहीवादी कंपनी आहे यावर ते जोर देतात व भोपाळला जे घडले तो या गटाच्या जागतिक पातळीवरील कुटिल साम्राज्यवादी राजनीतीचाच एक भाग होता, असा युक्तिवाद सरळसरळ वा आड-वळणाने करतात. युनियन कार्बाईड ही कंपनी पाश्चात्य, अमेरिकन आहे, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारीच ती कंपनी आहे, नफा कमविण्याच्या मुख्य हेतूनेच या बहुराष्ट्रीय कंपनीचे व्यवहार चाललेले असतात या गोष्टी निर्विवाद आहेत. पण भोपाळला जे घडले त्याचा संबंध या वैशिष्ट्यांशी नसून, प्रचलित औद्योगिक व्यवस्था, संस्कृती व तंत्रविज्ञान यांच्याशी अधिक अर्थपूर्ण संबंध आहे. कम्युनिस्ट राष्ट्रांमध्ये कारखान्यांची मालकी सरकारची असते, व तिसऱ्या जगाच्या औद्योगिकीकरणाला साहाय्य करताना सरकारी पातळीवरून औद्योगिक तंत्रविद्या निर्यात केली जाते हा फरक सोडला, तर कारखान्यांचे व्यवस्थापन व कारखान्यांतर्गत तंत्रविद्यात्मक यंत्रणा व तिची राबवणूक या बाबतीत भेद असल्याचे ऐकिवात नाही.

भोपाळच्या विशिष्ट दुर्घटनेची जबाबदारी युनियन कार्बाईड कंपनीने घेतलीच पाहिजे, आणि मृतांच्या कुटुंबियांना व पीडितांना योग्य ती नुकसानभरपाई मिळाली पाहिजे यांविषयी आम्ही ठाम आहोत. पण भोपाळच्या दुर्घटनेपासून जो व्यापक व दूरगामी बोध घ्यावयाचा त्याचा अर्थपूर्ण संबंध, युनियन कार्बाईड ही भांडवलशाहीवादी अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपनी आहे या तिच्या वैशिष्ट्यांशी नसून, गेल्या दीडदोनशे वर्षांमध्ये स्वार्थबुद्धीने व समृद्धीविषयक अत्यंत संकुचित व सदोष भूमिकेतून विकसित केल्या गेलेल्या औद्योगिक तंत्रविद्येशी, व्यवस्थेशी व संस्कृतीशी आहे, असे आम्हाला दिसते. या मुद्द्याबाबतीत पाश्चिमात्य 'भांडवलशाही'वादी, मध्यममार्गी वा लोकशाही समाजवादी राष्ट्रे व 'पौर्वात्य' कम्युनिस्ट राष्ट्रे यांच्यात भेद नाही. तिसऱ्या जगातील सर्वच राष्ट्रांचा प्रयत्नही याच औद्योगिक तंत्रविद्येचा, व्यवस्थेचा व संस्कृतीचा अंगीकार करण्याचा आहे.

भोपाळसारख्या 'अपघाती' दुर्घटनांपेक्षाही अंगभूत स्वभावधर्मानुसार सुरळीतपणे (नॉर्मल) कार्य चालू असताना सावकाश पण सतत जी घडामोड होत आहे, तिचे भयावह स्वरूप वेगवेगळ्या अंगांनी स्पष्ट करणारे काही लेख येथे एकत्र केले आहेत. भोपाळच्या कारखान्यात मेथिल आयसोसायनेट या विषारी रासायनिक पदार्थाचा वापर कार्बारिल प्रकारातील जालीम कीटकनाशकांचे उत्पादन करण्यासाठी केला जात होता. आधुनिक रासायनिक उद्योग हा आजच्या औद्योगिक व्यवस्थेतील महत्त्वाचा व वाढत्या महत्त्वाचा घटक/भाग आहे. या रासायनिक उद्योगांवर साहजिकपणे येथे लक्ष केंद्रित केले आहे.

आधुनिक उद्योगधंदे व जीवनप्रणाली यांच्यामुळे निसर्गाच्या स्वास्थ्यावर, पर्यावरणीय संतुलनावर विध्वंसक आघात होत आहे, वन्य जीवन नष्ट होत आहे अशी टीका करणाऱ्यांना पुष्कळदा 'निसर्गवादी', 'सौंदर्यवादी', 'रोमॅंटिक' म्हणून संबोधले जाते. जनसामान्यांच्या प्राथमिक मूलभूत अन्न, वस्त्र, निवारा यांसारख्या गरजा भागविण्यास प्राधान्य न देता, ऐहिक समृद्धीस महत्त्व न देता सुखवस्तू जीवन जगणाऱ्या उच्चभ्रू मंडळींच्या आध्यात्मिक वा सौंदर्यनिष्ठ सुखसमाधानाचे चोचले पुरविण्यासाठी हा सारा युक्तिवाद आहे, अशी संभावना केली जाते.

प्रदूषणामुळे होणारा विध्वंस हा पूर्णतया ऐहिक पातळीवरील व लौकिक व्यवहारांच्या संदर्भातील आहे ; त्यातही, प्रदूषणाचा जास्तीत जास्त आघात समाजातील गोरगरीब, दुर्बल व वंचित अशा शहरी, व विशेषकरून ग्रामीण लोकांवर होत आहे. त्याचे जीवित व आरोग्यच धोक्यात आले आहे असे नाही, तर त्यांचे पोटपाणी ज्यावर अवलंबून आहे अशा व्यवसायांची बैठकच कित्येक ठिकाणी उखडली जात आहे. व्यवसाय करण्यास आवश्यक तेवढी शरीराची व मनाची कुवतदेखील उरत नाही इतके भीषण परिणाम झाल्याचे दिसून येते. मिनामाटा (जपान) व ग्रासी नॅरोज (कॅनडा) या दोन गावांतील लोकांची, या अंकात कथन केलेली दुर्दैवी कहाणी वाचल्यावर जीव गलबलून जातो. भोपाळ येथेही हजारो लोकांना आज आपापले व्यवसाय दिवसाकाठी सहाआठ तास करण्याइतकी ताकद उरलेली नाही, व एवढी शक्ती त्यांना पुनरपि कधी प्राप्त होईल का, याचे उत्तर आज कोणी देऊ शकत नाही, याचीही येथे आठवण व्हावी.

शेतीच्या संदर्भात कीटकनाशकांविषयी अतिशय ठामपणे व आग्रहाने असे म्हटले जाते की, भारतासारख्या दाट लोकसंख्येच्या देशांमध्ये सर्वांना पोटभर खायला मिळायचे असेल तर संकरित बियाणी, रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वापर कमी न करता वाढविलाच पाहिजे. 'हरित-क्रांती' च्या योगे तात्कालिक दृष्ट्या काही मोजक्या पिकांचे उत्पादन वाढले. आज शेतकरी रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा भरपूर वापर ही शेतीतून पैसा करण्याची गुहकिल्ली मानतात, याळा या अनुभवाचा आकार आहे. पण रासायनिक खते, व विशेषतः रासायनिक कीटकनाशके यांचे विविध दूरगामी दुष्परिणाम स्पष्ट झाले आहेत. निसर्गातील विविध चक्रांवर व समतोलांवर शेती आधारित आहे. तो पायाच उखडण्याचे काम आज चालले आहे. वेळीच सावध व्हायला हवे. कीटकनाशकांवाचून एकेकाळी पिके चांगली येत. आज अशी स्थिती आली आहे की, उच्चउत्पादनक्षम संकरित बियाणी वापरून पीक घ्यायचे तर ते कीटकनाशकांच्या सतत वापराच्या भरवशावरच घेता येते. त्यांचा वापर करूनही ते घेता येत नाही इतकी पिके अंतर्गामी अशक्त, नाजूक व रोगट आणि त्यांच्यावर हल्ला करणारे कीटक व जीवजंतू कीटकनाशकांनाही भारी अशी स्थिती उद्या येईल तेव्हा ?

रासायनिक उद्योगांमधून विविध वस्तू निर्माण होतात. त्यांचा रोजच्या जीवनातला वापर व त्यांच्यावरील अवलंबन, दोन्ही वाढत आहे; पण या कारखान्यांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांचा वेगवेगळ्या रसायनांशी संसर्ग येऊन त्यांना उद्योगविशिष्ट आजार होतात याचे आपणास क्वचितच भान असते. या कारखान्यांमधून रोज जो गाळ/कचरा हवेत, जमिनीवर वा नद्यानाल्यांमध्ये/समुद्रां-

मध्ये टाकला जातो, त्याने कालांतराने जो हाहाकार उडतो त्याची आपणास माहिती नसते. पुण्या-मुंबईसारख्या औद्योगिक महानगरीत आपण राहत असलो, व सामान्य नागरिकांपैकी आपण एक असलो तर वेगवेगळी आजारपणे, अशांत व चिडचिडे मन, अकाली वार्धक्य/मरण या प्रकारची किंमत आपण देत असतो. ग्रामीण भागात असलो तर आरोग्य बिघडण्याच्या जोडीला रोजगार व उत्पन्न यांच्यावरही आघात सोसण्याची पाळी येते. पण आपले बिघडत जाणारे आरोग्य व मनःस्वास्थ्य, आपले घटणारे उत्पन्न, यांचा आपण गाळ/कचऱ्यातून होणाऱ्या प्रदूषणाशी असलेला संबंध जाणून घेत नाही. उद्योगधंद्यांच्या वाढीचे आंधळे स्वागत करण्याचीच आज सुविद्य मंडळींचीही प्रवृत्ती आहे. आपल्याच, व आपल्या पुढच्या पिढ्यांच्या दृष्टीने आपण डोळस व्हायला हवे आहे.

वेगवेगळ्या इतक्या प्रकारे प्रदूषणाने आपणास घेरले आहे की, सुविद्य डॉक्टरांनाही आजारा-मागे प्रदूषण हे कारण असेल हीच गोष्ट अनेकदा उमगत नाही. औषधांनी उतार पडला नाही, तर मग पालकांना डॉक्टरांइतकी तटस्थ व भावनाशून्य भूमिका घेता येत नाही. यापुढच्या काळात नागरिकांना पालक या नात्याने हवा, पाणी, माती, अन्नपदार्थ इत्यादींमध्ये मिसळलेल्या रसायनांच्या संसर्गाने वा ती पोटात गेल्याने आजार होतात याचे वाढते भान ठेवावे लागेल. असा संशय आल्यास वा शक्यता वाटल्यास त्याचा छडा लावावा लागेल. या कामी शासकीय वा निम-शासकीय यंत्रणांची, संस्थांची मदत वेळेवर मिळेल याचा भरवसा देता येत नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. या क्षेत्रात विविध क्षेत्रां-तील तज्ज्ञ व आस्थेवाईक नागरिकांना आपल्याच यंत्रणा/संघटना उभारण्याची आज निकड उत्पन्न झाली आहे.

परदेशांमध्ये, तेही विशेषतः पश्चिम जर्मनी वा अमेरिका यांसारख्या तंत्रविद्येत विशेष पुढार-लेल्या सधन देशांमध्ये सगळ्या गोष्टी उत्तम चाललेल्या आहेत, तेथील व्यवस्था आदर्श आहे असा समज फार दृढ आहे. विशेषतः उच्चशिक्षित व उच्चपदस्थ व्यक्तींच्या ठायी. अशा या देशांमध्येही रासायनिक गाळ/कचऱ्याने होणाऱ्या प्रदूषणाच्या समस्येने अक्राळविक्राळ रूप धारण केलेले असून, या गाळ/कचऱ्याची योग्य व निर्धोक विल्हेवाट आजही तेथे लावली जात नाही, ही वस्तुस्थिती ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. लोकांचा अडाणीपणा, देशाचा मागासलेपणा, औद्योगिक संस्कृती व शिस्तीचा कामगार, कर्मचारी व अधिकारी यांच्यातील अभाव, शासकीय यंत्रणेचा गलथानपणा आणि राजकीय पुढाऱ्यांचा स्वार्थ यांमुळे योग्य प्रकारे विल्हेवाट आपल्या देशात लागू शकत नाही असे या देशांबद्दल आपण म्हणू शकणार नाही. मग अशी स्थिती का ? अयोग्य प्रकारे विल्हेवाट लावली जात असल्याने तेथेही प्रदूषण वाढत असेल व लोकांना त्याचे दुष्परिणाम सोसावे लागत असतील, तर आजच्या प्रगत औद्योगिक तंत्रविद्येचा, औद्योगिक व्यवस्थेच्या रीतीभातींचा, व औद्योगिक संस्कृतीच्या मूल्यांचा व मानदंडांचा या सान्याशी घनिष्ठ संबंध असण्याची शक्यता गृहीत धरली पाहिजे.

वेगवेगळ्या अंगांनी विचार केल्यानंतर निघणारा तर्कसंगत निष्कर्ष हाच आहे की, आजच्या तथाकथित प्रगत औद्योगिक तंत्रविद्येचा, औद्योगिक व्यवस्थेने समोर ठेवलेल्या उद्दिष्टांचा, निसर्ग, पर्यावरण व मानव यांच्या संबंधात घेतलेल्या भूमिकेचाच आमूलाग्र फेरविचार करणे आवश्यक आहे. तंत्रविद्येविषयीच केवळ नाही तर गरजा व उपभोग वाढविण्यावर भर देणाऱ्या जीवनविषयक विचारप्रणालीविषयीही फेरविचार करावयास हवा आहे.

अशा फेरविचारास या अंकात एकत्र केलेल्या लेखनाने चालना मिळेल अशी आम्ही आशा करतो.

पर्यावरणाचे संतुलन टिकून राहावे, मानवजातीचे जीवित व आरोग्य सुरक्षित राहावे, मृतांच्या कुटुंबियांना व रोगग्रस्तांना न्याय्य नुकसानभरपाई मिळावी व त्यांचे पुनर्वसन व्हावे, अपराध्यांना शासन व्हावे, या स्वरूपाची उद्दिष्टे पुढे ठेवून चळवळ करण्यासाठी पुढे येणे आवश्यक होते. पण

संकटदर्शनी मानवाचा कैवार घेऊन, दलित-शोषित-पीडितांचा कैवार घेऊन उभ्या राहणाऱ्या चळवळीही अनेकदा हजारोंच्या संख्येने वर्तमानकाळातील हाडामांसाच्या पार्थिव माणसांचा बळी निर्घृणपणे देत-घेत असतात असे इतिहास सांगतो. माणसांचे सुखदुःख, शोषण, पीडन, मरण यांचा वापर करून घेण्याची, या गोष्टी साधन म्हणून विचारात घेण्याची भूमिका, अत्यंत उच्च कोटीच्या ध्येयांसाठी असंख्य माणसांचा बळी देण्यास-घेण्यास मागेपुढे पाहत नाही. भोपाळला ज्यांचे बलिदान झाले त्यांच्या मरणाला आपला जर केवळ न्याय, आदर्श समाज, संतुलित पर्यावरण यांसारख्या अमूर्त, व्यक्तिनिरपेक्ष संकल्पनांच्या पातळीवरून प्रतिसाद असला, तर त्यांचे मरण हे आम्ही आमच्या चळवळीचे निमित्त-साधन बनविले असे होईल.

भोपाळला जी सारी माणसे हकनाक मेली, वा पांगळी झाली वा बेवारस व उद्ध्वस्त झाली त्यांच्यासाठी आम्हाला खरोखरीच शोक झाला का ? शोक झाला असे कधी म्हणता येईल ? शोक होतो म्हणजे काय घ्यानात येते ? शोक होण्यासाठी त्यांचे-आमचे संबंध कसे असायला हवेत, व ते तसे आहेत असे आज आम्ही खरोखर म्हणू शकतो का ?

भोपाळच्या दुर्घटनेला हेही एक परिमाण आहे, व त्याने आम्ही अंतर्मुख होऊन आत्मदर्शन करणे जरूरीचे आहे.

